

Synpunkter på bebyggelseutvecklingen i södra Österbotten under järnåldern och tidig medeltid

ELJAS ORRMAN

Under de senaste åren har bebyggelseutvecklingen i Österbotten under järnålder och medeltid varit föremål för ett allmänt intresse. Frågan om det rått en bebyggelsekontinuitet från järnåldern till medeltiden eller om regionen avfolkats före vikingatiden är central i detta sammanhang. Intresset för bebyggelsehistorien har inte enbart varit av vetenskaplig karaktär. En uttalad målsättning att kunna påvisa obruten svensk bebyggelsekontinuitet i södra Österbotten har i stor utsträckning påverkat rent forskningsmässiga ställningstaganden på det lokala planet.

Föreliggande granskning har till mål att bidra med några synpunkter på bebyggelseutvecklingen i södra Österbotten utgående främst från de geografiska förutsättningarna för fast bosättning i regionen. Inledningsvis presenteras dock de, som det vill synas, viktigaste ställningstagandena och motiveringarna i fråga om södra Österbottens äldre bebyggelsehistoria, vilka framförts under de senaste åren.

Utgående från det hittills framkomna fornlämningsmaterialet, som i stort sett upphör före sekelskiftet 800, har den fackarkeologiska forskningen dragit slutsatsen, att den fasta bosättningen försvunnit från södra Österbotten före vikingatiden.¹ Enligt den traditionella

¹ T.ex. Matti Huurre, *9000 vuotta Suomen esihistoriaa*, Keuruu 1979, s. 167–168. Mirja Miettinen and Irmeli Vuorela, 'Archaeological and palynological studies of the agricultural history of Vörå and Malax, Southern Ostrobothnia',

uppfattningen har Österbotten ånyo fått fast bosättning först i början av medeltiden. Finska kolonister, som kom längs vattenvägarna från de bebodda områdena i det inre av Finland, tog de nedre delarna av Kyro älvdal i besittning; om en redan under förhistorisk tid begynnande kolonisationsström vittnar vikingatida och korstågstida gravfynd från bl.a. Kurikka, Teuva och Töysä. Den finska bosättningen hade redan hunnit etablera sig i södra Österbotten, när svenska nybyggare började slå sig ned i regionen. Den svenska kolonisationen dateras av C. F. Meinander, som senast behandlat ämnet, till senare hälften av 1200-talet och början av följande århundrade.²

Ortnamnsforskningens resultat stöder uppfattningen, att den finska kolonisationen tidsmässigt föregått den svenska. Naturnamn i de svenskspråkiga regionerna är i stor utsträckning av finskt ursprung och vittnar om att finnar nyttjat området före svenskarnas ankomst. Också talrika bynamn i de svenska bygderna har finskt ursprung.³

Den tidigare främst av några filologer hävdade uppfattningen, att det råder bebyggelsemässig kontinuitet från järnålder till medeltid i Österbotten har fått ny aktualitet. Som ett centralt argument för en bebyggelsekontinuitet har anförts förekomsten av pollen från olika sädesslag samt kulturindicerande växter i pollendiagram. Tolkningen av diagrammen som stöd för en bebyggelsekontinuitet är dock i stort sett motsatt den tolkning som framlagts av de forskare som utfört ifrågasvarande pollenanalyser och publicerat resultaten.⁴ Tanken på

Fennoscandia Archaeologica V, Helsinki 1988, s. 48–54, 65–66. Kimmo Tolonen - Ari Siiriäinen - Anna-Liisa Hirviluoto, 'Iron Age cultivation in SW Finland', *FM* 1976, s. 51–53.

² Carl Fredrik Meinander, 'Om svenskarnes inflyttningar till Finland', *HTF* 1983, s. 238–239, 243–244. Jfr även Olav Ahlbäck, 'Österbottnisk medeltid', *Svenska Österbottens historia* I, Vasa 1977, s. 49–54.

³ Carl-Erik Thors, 'Ortnamnskicket i svenska Österbotten', *Svenska Österbottens historia* IV, Vasa 1983, s. 582–587. Lars Huldén, 'Bynamnen i Österbotten', *Klassiska problem inom finlandssvensk ortnamnsforskning*, Studier i Nordisk Filologi 76, Hangö 1987, s. 153–156.

⁴ Ralf Norrman, rec. av Kimmo Tolonen - Ari Siiriäinen - Anna-Liisa Hirviluoto, 'Iron Age cultivation in SW Finland', *FM* 1976, *Studia archaeologica Ostrobotniensia* 1985, s. 110–112, 123. Jfr Tolonen - Siiriäinen - Hirviluoto, s. 51–53. Jfr även Miettinen och Vuorela, s. 54–66.

bebyggelsekontinuitet har främst framförts av lokala intressegrupper, varvid särskilt framhållits att bosättningen var av nordisk nationalitet. De runinskrifter som hittats ser ut att bekräfta denna uppfattning, men Joakim Donner har på ett övertygande sätt kunnat visa, att ristningarna utförts med redskap i hårdmetall, vilka kom i bruk först långt in på 1900-talet.⁵

Uppfattningen om obruten bebyggelsekontinuitet ser ut att godtas av arkeologisk expertis vid Umeå universitet. Som stöd för uppfattningen anförs pollendiagram, i vilka mänsklig aktivitet kan spåras under den tidsrymd, då arkeologiska spår av bosättning tills vidare saknas. Som en förklaring till att gravfynden upphör under merovingertiden anförs att befolkningen var tvungen att kontinuerligt söka sig ut mot kusten på grund av att landhöjningen ledde till försumpning i ådalarna. Även den finländska arkeologen Jukka Luoto tolkar bebyggelseförhållandena i Österbotten på så sätt, att det inte existerat något avbrott i bebyggelsekontinuiteten. Luoto anser att gravfyndens upphörande inte innebar avfolkning utan var en följd av att bosättningen genomgått strukturella förändringar. De äldre stora bebyggelseenheter skulle ha upplösts i mindre enheter, de senare byarna. Denna förändring skulle ha förorsakats av att man övergått till en mera avancerad vinterutfordring av kreatur, och att behovet att insamla större kvantiteter vinterfoder än tidigare lett till de stora bebyggelseenheterens upplösning.⁶

Orsakssammanhangen bakom järnåldersbebyggelsens avtynade och undergång fram till sekelskiftet 800 är tills vidare otillfredsställande klarlagda. Det är främst ekonomiska orsaker som framförts. Förändringar i bebyggelsestrukturen och i det ekonomiska systemet, i odlingstekniken, samt i de ekologiska förhållandena ses som orsaker.⁷

⁵ Joakim Donner, 'Bidrag till kännedom om Vörårunornas ålder: Exempel på ristningsteknik använd i runinskrifter och hållristningar', *Fennoscandia Archaeologica* III, Helsinki 1986, s. 73–80.

⁶ Evert Baudou, 'Fanns en fast bygd i Österbotten under vikingatiden och korstågsten?' *Studia Archaeologica Ostrobotniensia* 1987, s. 11–15. 'Pollen utgör bevis. Österbotten var aldrig folktomt', *Dagens Nyheter* 28.6.1989, s. 32. Jukka Luoto, 'Pohjanmaan autoituminen ja sen syyt', *HAik* 1984, s. 205–208.

⁷ C. F. Meinander, 'Forntiden i svenska Österbotten', *Svenska Österbottens*

Tidigare har särskilt förskjutningar i handelsvägarna anförts som orsak till bosättningens undergång.⁸

Man har också anført pesten som en förklaring till järnåldersbosättningens försvinnande i Österbotten. Fr.o.m. början av 540-talet hemsöktes Europa under flera årtionden av den s.k. Justinianska pesten. Denna pestepidemi ses som orsak till Österbottens avfolkning på grund av att pestens härjningar tidsmässigt sammanfaller med de första tecknen på bebyggelsemässig tillbakagång i regionen.⁹

Försämrade klimatologiska förhållanden har också anförts som orsak till den österbottniska bosättningens undergång före vikingatiden. De klimatologiska förhållandena i södra Österbotten var relativt sett gynnsamma för rågodling, men området var ett marginalområde, och även smärre försämringar i klimatet kunde medföra svårigheter för rågodlingen. En klimatologisk försämring i början av vikingatiden skulle således förklara avbrottet i bebyggelsekontinuiteten.¹⁰

För en principiell granskning av bebyggelsens förutsättningar i södra Österbotten lämpar sig Kyro älvdal bäst på grund av att strandförskjutningen västerut framskridit snabbt. Detta ger möjlighet till att försöka klargöra hur järnåldersbosättningen reagerat på att avståndet till strandlinjen växte allteftersom landhöjningen framskred.

På karta 1 har utsatts de gravrösen och gravfält i vilka gravläggning skett mot slutet av folkvandringstiden och under merovingertiden, alltså under perioden ca 500–800 e. Kr. Övriga gravar har inte medtagits på kartan. På kartan har även markerats de områden där jordmänen i ytskiktet betecknas som lätta litorinaleror i 1928 års agro-

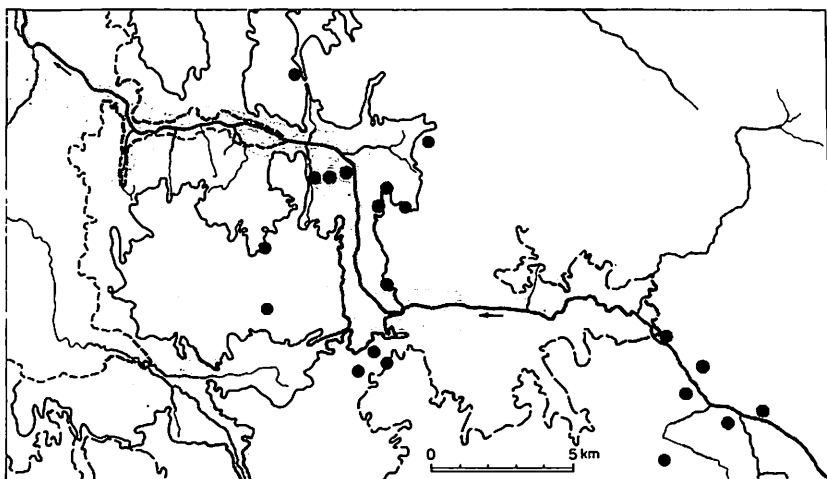
historia I, Vasa 1977, s. 41–43. I dem, 'Esihistoria', *Etelä-Pohjanmaan historiaa* I, Helsinki 1950, s. 151–155.

⁸ Huurre, s. 168–169.

⁹ Tapio Seger, 'Pohjanmaa ja paiserutto'. *HAik* 1981, s. 312–322. I dem, 'The Plague of Justinian and other sources. An Analysis of the anomalies in the development of the Iron Age population in Finland'. *Fornvännen* 1982, s. 191–193.

¹⁰ Reijo Solantie, 'Climatic conditions for the cultivation of rye with reference to the history of settlement in Finland', *Fennoscandia Archaeologica* V, Helsinki 1988, s. 10–11.

Fig. 1. *Bosättningen mot slutet av folkvandringstiden och under merovingertiden i Kyro älvdal.*

--- 20 meters höjdkurva (strandlinjen ca Kr. födelse); — 15 meters höjdkurva (strandlinjen ca 400 e. Kr.); - · - · - 10 meters höjdkurva (strandlinjen ca 900 e. Kr.); ● gravfält från slutet av folkvandringstiden och merovingertiden; ▨ rasterad yta lerjord i ytskiktet. Kartfigurens läge har markerats på karta 2.

geologiska karta över södra Österbotten. Lerjordar finns också på längre avstånd från ådalarna men de täcks där av tjocka torvlager.¹¹

Kyro älvs bägge stränder kantas av lerjordar från Ylistaro neråt ända fram till havet. Kartan visar ett klart samband mellan lerjordarna och de gravfält, som var i bruk mot slutet av den österbottniska järnåldersbebyggelsens existens. Gravarna är förlagda antingen till högre belägna platser i anslutning till älvdalens lerslätt eller till själva slätten. Sambandet mellan järnåldersbebyggelsen och förekomsten av

¹¹ I redovisningen över de fasta fornlämningarna i Vasa län *Esihistorialliset kiinteät muinaisjännökset Vaasan läänissä – Förhistoriska fasta fornlämningar i Vasa län*, Vasa 1986, är dateringsuppgifterna mycket summariska. För en närmare datering av järnåldersgravarna har nyttjats Meinander, 'Esihistoria', s. 178ff samt Eero Ah-tela, *Piirteitä Vähänkyrön rantakautisesta asutuksesta*, Helsingin yliopiston arkeologian laitos, moniste 25, Helsinki 1981. *Agrogeologisk karta 1:100 000, Södra Österbotten – Soil Map 1:100 000 South East-Bothnia*, Helsingfors 1928.

lerjordar i odlingskiktet har redan tidigare framhållits av Eero Ahtela för Lillkyro sockens vidkommande.¹²

Vilka faktorer har varit avgörande för bosättningens lokalisering till lerjordarna eller deras närhet? Traditionellt har det ansetts att lerslätterna i upplandningsområdena nyttjats som ängsmarker, medan åkarna varit belägna på silt- och morän- samt sandmarker. Det bör dock observeras att lerjordarna i södra Österbotten på nivåer under 50 meters höjddkurva består av postglaciala litorinaleror. Dessa sandhaltiga, ställvis gyttjiga jordar betecknas ur jordbrukets synpunkt som lätta leror. En negativ faktor ur odlingsynpunkt är att de i allmänhet är tämligen sura.¹³

Järnålderns och den tidiga medeltidens agrara bosättning i stora delar av Finland ser ut att ha koncentrerats till de områden, där litorinalerorna, även åkerleror kallade, dominerade i odlingskiktet. I Egentliga Finland har bosättningen ännu i början av medeltiden varit koncentrerad till dylika områden, och detsamma har gällt för den svenska bosättningen i Nyland. För trakten kring Sordavala har Erkki Kanervo redan på 1930-talet iakttagit samma förhållande. Där koncentrerades järnåldersgravarna till de områden som låg nedanför Litorinahavets strandlinje, som i det området löpte på 25–30 meters nivå över havet.¹⁴

I ljuset av det föregående kan man ställa frågan om inte odlingsmässiga hänsyn även i Österbotten inverkat på järnåldersbebyggelsens lokalisering. Så länge bosättningen var kopplad till upplandningsområdena har ängsmarkerna och hötillgången med all sannolikhet varit bestämmande vid valet av boplats, men när denna koppling

¹² Ahtela, s. 111, 116.

¹³ Meinander, 'Forntiden i svenska Österbotten', s. 39. Tolonen - Siiriäinen - Hirviluoto, s. 49. B. Aarnio, 'Etelä Pohjanmaan maaperä', *Etelä-Pohjanmaa. Talonpoika V*, Porvoo 1928, s. 43, 48–49. Agrogeologisk karta, 1:100 000. Södra Österbotten.

¹⁴ Eljas Orrman, 'Om geologiska faktorerers inverkan på bebyggelsen i södra Finland mot slutet av järnåldern och under tidig medeltid', *HTF* 1987, s. 176–178, 180–185. Erkki Kanervo, 'Sortavalan seudun asutusmaantieteestä', *Laatokan-Karjalan maakuntaliiton vuosikirja 1*, Sortavala 1937, s. 26–31.

upphört, är det högst antagligt att det främst var jordbrukets behov som för en stationär bosättning bestämt valet av boplatser.

Meinander har redan 1950 framhållit, att bosättningen i Kyro älv-dal mot slutet av järnåldern inte längre var direkt bunden till kusten såsom fallet varit under tidig järnålder. Senare undersökningar har resulterat i slutsatsen att bosättningens bundenhet till havsstrandens upplandningsområden har upphört redan efter den romerska järnåldern, d.v.s. efter sekelskiftet 400.¹⁵ Detta framgår även klart av karta 1. De senast nyttjade gravarna i Storkyro låg på 10–15 kilometers avstånd från strandlinjen kring sekelskiftet 400, som representeras av 15-meterskurvan.

Utvecklingen i Kyro älv-dal överensstämmer således inte med uppfattningen att den sydösterbottniska bosättningen hela järnåldern igenom var bunden till kusten och dess upplandningsåsar. Det förefaller som om förekomsten av lätta postglaciala lerjordar och eventuellt andra lätta sediment såsom mjåla (silt) varit en viktig faktor för den österbottniska järnåldersbosättningens lokalisering. På samma sätt präglas Vörå ådal samt Malax ådal av lerjordar. En faktor som även gynnat järnåldersbosättningen i södra Österbotten var det relativt gynnsamma klimatet, vilket påvisats av Reijo Solantie. Denne ser bygdens undergång som en följd av försämrade klimatologiska förutsättningar för rågodlingen.¹⁶

Jordbruket i Österbotten har under järnåldern knappast dominerats av rågodling. Med hjälp av sädeskornsavtryck i keramik har den relativa förekomsten av olika sädesslag under förhistorisk tid klarlagts för Sveriges vidkommande. Det visar sig att rågen utgör endast 8–9% av sädesavtrycken från folkvandringstid till vikingatid. Från en järnåldersboplatser i Hälsingland har lämningar efter råg påträffats, men kornet var där det dominerande sädeslaget. I Norrland saknades rågodlingar på 1500-talet – detta dock med reservation för finnarnas svedjesodlingar.¹⁷ Rågodlingens dominans i Österbotten är av

¹⁵ Meinander, 'Esihistoria', s. 127–131. Ahtela, s. 97–100.

¹⁶ Solantie s. 10–11.

¹⁷ Janken Myrdal, *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*, Nordiska museets Handlingar 105, Borås 1985, s. 64–67. Barbro Wennberg, 'Iron Age agriculture at Trogsta, North Sweden'. *Fornvännen* 1985, s. 257.

sent datum. Under senare hälften av 1500-talet bestod spannmåls-skörden i södra Österbotten till tre fjärdedelar av korn med undantag av Pedersöre socken där rågodling i svedar intog en framträdande ställning. Ännu i början av 1600-talet bestod skördarna i södra Österbotten till 60% av korn.¹⁸

Rågens dominans bland sädesslagen i pollendiagram beror på att den i motsats till övriga sädesslag är vindpolleniserande och producerar upp till 500 gånger så mycket pollen som korn och havre, som är självpolleniserande.¹⁹

Försämrade förutsättningar för rågodling kan sålunda knappast vara en tillräcklig orsak till den österbottniska järnåldersbygdens undergång, i synnerhet som tillbakagången har börjat redan långt före den antagna, för rågodling ogynnsamma periodens början under tidig vikingatid. Å andra sidan är det skäl att framhålla, att i pollendiagram från södra Finland förekommer också en tillbakagång i sädespollen, men orsakerna till denna företeelse kan vara mångahanda.²⁰

Den österbottniska järnåldersbygdens karaktär belyses i viss mån genom att dess geografiska läge jämförs med den medeltida bebyggelsens lokalisering trots att 300–400 år skiljer dem åt. Det visar sig att tyngdpunkten i södra Österbottens finska bosättning ligger just i Storkyro och Lillkyro. Inom denna medeltidsbygd ligger de sista spåren av järnåldersbygden, såsom en jämförelse av kartorna 1 och 2 visar. På 1500-talet fanns det i Lillkyro, Storkyro och i Ylistaro i genomsnitt fyra hemman på varje kilometer på bägge åstränderna.²¹

Det råder ett mycket klart samband mellan de lätta lerjordarnas utbredning och den medeltida finska bebyggelsens lokalisering i Ky-

¹⁸ Armas Luukko, 'Keskiaika ja 1500-luku', *Etelä-Pohjanmaan historia* II, Helsinki 1950, s. 279–284. Idem, 'Nuijasodasta isoonvihaan', *Etelä-Pohjanmaan historia* III, Vaasa 1945, s. 110–114.

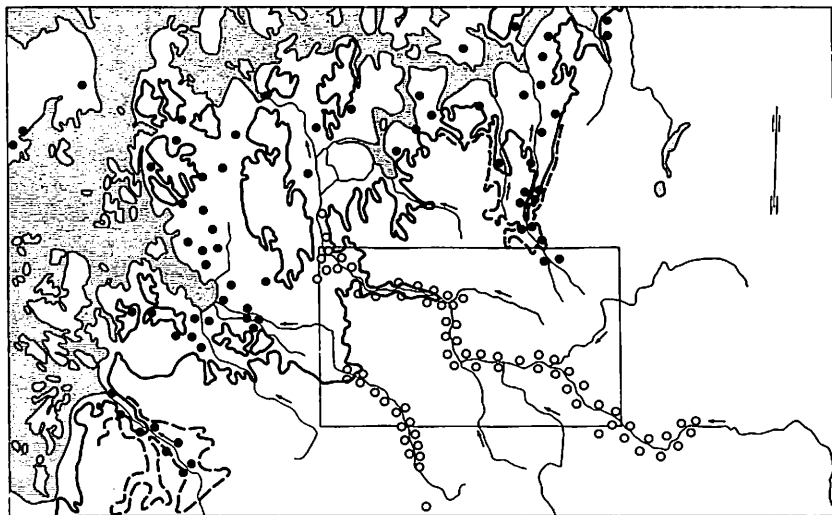
¹⁹ Joakim Donner, 'Some Comments on the Pollen-analytical Records of Cereals and Their Dating in Southern Finland', *Fennoscandia Archaeologica* I, Helsinki 1984, s. 13. Hans Sundström, *Ogräs i odlingens tjänst. Paleoekologiska forskningsmetoder och -resultat med exempel från Norra Bottenviksområdet*, Bothnica 2, Uleåborg 1983, s. 28.

²⁰ Mirjami Tolonen, 'Paleoekologia Suomen asutushistorian tutkimuksen apuna', *HArk* 82, s. 176–177.

²¹ Luukko, 'Keskiaika ja 1500-luku', s. 219.

Fig. 2. *Medeltidbebyggelsen samt språkförhållandena ca 1600 i de centrala delarna av södra Österbotten.*

———— 10 meters höjddkurva (strandlinjen ca 900 e. Kr.); - - - 15 meters höjddkurva i Vörå och Malax (strandlinjen ca 400 e. Kr.); ● svenskspråkig by ca 1600; ○ finskspråkig by ca 1600. Utanför den enhetliga 10-meterskurvan har endast de större områden som når över denna höjd markerats.

Byarna enligt *Bebyggelsen i Finland på 1560-talet. Atlas, Suomen Historiallinen Seura, Käsikirjoja VII, Forssa 1973.*

Läget för kartfigur 1 har utsatts på kartan.

ro älvdal. Från de östligaste delarna av Ylistaro längre upp motströms saknas de här sedimentjordarna i ytskiktet eller är mycket sparsamma ända till Ilmajokitrakten, där ådalen ånyo kantades av byar i början av nya tiden. Ett liknande samband mellan medeltida bebyggelse och jordmånens beskaffenhet kan iakttagas i Laihela ådal.

Karta 2 visar även byarnas språkliga tillhörighet i de centrala delarna av södra Österbotten kring sekelskiftet 1600 enligt Holger Wallén's undersökningar.²² Det visar sig att de svenskspråkiga by-

²² Holger Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna i Finlands svenskspråkiga byar omkr. 1600–1865*, Åbo 1932, s. 43–50.

arna med undantag av Vörå- och Malaxtrakterna är belägna i områden som stigit ur havet först efter sekelskiftet 900. Strandlinjen vid denna tidpunkt representeras av höjdkurvan vid 10-meter. De högre belägna delarna av älv- och ådalarna, vilka av allt att döma har haft den bästa jordmånen för jordbruk, har däremot befolkats av finnar. Den äldsta bosättningen även i Vörå och Malax har varit finsk såsom Lars Huldén senast framhållit. I dessa områden är det äldsta namnskiktet finskt, bygderna har först senare fått svensk bosättning.²³

Föregående granskning talar sålunda för att de bördigaste trakterna i södra Österbotten, d.v.s. de områden där de lätta lerjordarna dominerade ytskiktet, tagits i besittning av finnar under den första kolonisationsfasen, medan de svenska invandrarna som kom senare har fått nöja sig med skärgårdsregionerna, vilka ur de agrara näringarnas synpunkt var marginalområden. Också de svenska invandrarernas ekonomi har i främsta rummet grundat sig på åkerbruk och boskapsskötsel, eftersom hela den skandinaviska järnålderskulturen var en agrar kultur.²⁴ I marginalregionerna har dock boskapsskötseln och fångstnäringarna på grund av naturresurserna fått en särskilt framträdande ställning.

Likheterna mellan bebyggelsesituationen i Österbotten och Egentliga Finland i början av medeltiden har framhållits av Huldén främst utgående från ortnamnsforskningens resultat. En påfallande likhet mellan dessa regioner har även rått i fråga om den finska och svenska bosättningens geografiska lokalisering. I bägge regionerna har ådalarna som erbjöd de bästa förutsättningarna för åkerbruk, tagits i besittning av finnar – dock med den skillnaden att i Egentliga Finland rådde obruten bebyggelsekontinuitet ända från stenåldern. Den svenska bosättningen har i bägge landskapen ursprungligen varit begränsad till den utpräglade skärgårdsregionen, varifrån den med tiden har fått fotfäste på fastlandet. Så har också skett i vissa delar av

²³ Huldén, s. 155–156.

²⁴ Jørn Sandnes, 'Bosetning og næringsliv i Nordvestskandinavia i yngre jernalder og tidlig kristen middelalder, En oversikt', *Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning*, Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 24, Umeå 1980, s. 74–77.

Egentliga Finland, bl.a. i Vemo härad, där det på fastlandet fanns en inte obetydlig svensk bosättning under medeltiden.²⁵

Sammanfattningsvis kan konstateras att jordmånens lämplighet för jordbruk varit en faktor som i inte oväsentlig utsträckning inverkat på bebyggelsens lokalisering i södra Österbotten såväl under järnåldern som under medeltiden. Bosättningen har sökt sig till de för de centrala näringarna bäst lämpade platserna. I början av järnåldern har uppenbarligen närheten till havsstranden och upplandningsområdenas ängar varit viktig, men redan under järnålderns lopp har jordbrukets behov blivit bestämmande vid valet av boplatser. Sålunda koncentreras bebyggelsen i Kyro älvdal under merovingertid till platser, på delvis betydande avstånd från kusten, där det finns litorinaler. De finska kolonister som i början av medeltiden tog södra Österbotten i besittning slog sig i främsta rummet ner i samma områden, medan den något senare svenska kolonisationsvågen kunde ta i besittning endast utpräglade marginalområden.

²⁵ Huldén, s. 156. Eric Anthoni, 'Personnamnens vittnesbörd om medeltidens nationalitetsförhållanden i Finland', *HTF* 1944, s. 24–30.